

А. Алдаш*

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*E-mail: aimank51@mail.ru**ҚАЗІРГІ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ ТІЛІ: ӘЛЕУМЕТТІК
СИПАТТАМАСЫ ЖӘНЕ СӨЗ ҚОЛДАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аннотация. Коммуникативті-ақпараттық және әсер ету функцияларын атқаратын Бұқаралық ақпарат құралдарын (БАҚ) тілдік жағдаяттардың көрінісі деп тануға болады. Сондықтан БАҚ тілі мен стилі арқылы, әсіресе сыртқы факторлардың ықпалынан туындайтын тілдің ішкі ресурстарының динамикасын байқауға болады: жаңа тіркестер жасалады, қалыптандыруды қажет ететін жаңа қолданыстар мен қазақыландырылған терминдер, калькаланған тіркестер, діни лексика, жергілікті тіл ерекшеліктері мен кәсіби лексика, ауызекі сөйлеу тілінің белгілері, экспрессивті-образды орамдар қолданылады, олар медиамәтіндердегі қазіргі сөзқолданыстарды, стиларалық диффузияны танытады. Осы себепті қазіргі қазақ БАҚ тіліндегі лексика-фразеологиялық құбылыстарды дер кезінде, ұдай сараптаудың өзектілігі байқалады, бұл ең алдымен тілтанымының бір саласы ретіндегі қазақ медиалингвистикасының дамуына үлес қосады, тіл мәдениеті мәселелерін де қадағалауға ықпал етеді. Мақалада соңғы онжылдықтардағы қазақ БАҚ тіліне шолу-талдау жасау негізінде қазіргі қазақ мерзімді баспасөз тіліндегі өзіндік тілдік-стилдік ерекшеліктер (функционалдық аспект тұрғысынан) қарастырылады.

Әлемдік лингвистикада және қазақ тіл білімінде мерзімді баспасөз тілінің өзіндік лексикасы, стильдік белгілері (стильдік байлаулы лексикасы) болатындығы, оның лексикалық құрамын негізінен қоғамдық-саяси лексика құрай-тыны, көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилінің ішінара қолданылуы ықпал ету функциясына байланысты болып табылады.

Тірек сөздер: функционалдық стиль, баспасөз тілі, әдеби тіл, стиларалық диффузия, саясатсөз, эмпирикалық әдістер, медиалингвистика.

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің *OR1146583* «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы жоба аясында аясында әзірленген.

А. Алдаш

Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

E-mail: aimank51@mail.ru**ЯЗЫК СОВРЕМЕННОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ:
СОЦИАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА И ОСОБЕННОСТИ
РЕЧЕУПОТРЕБЛЕНИЯ**

Аннотация. Средства массовой коммуникации (СМИ), выполняющие коммуника-

тивно-информационную функцию и функцию воздействия, являются в некоторой мере совокупностью речевых ситуаций. По языку и стилю СМИ, особенно под влиянием внешних факторов, можно наблюдать динамику внутренних ресурсов языка: появляются новые словосочетания, лексические инновации, казахизированные термины, калькированные сочетания, требующие кодификации, актуализация теологической лексики, использование диалектизмов и профессиональной и разговорной лексики, активное употребление экспрессивно-образных словосочетаний и др., которые характеризуют современное состояние речепотребления, межстилевой диффузии в медиатекстах. Возникает необходимость изучения лексико-функциональных явлений, создающих языковую сторону современных казахских СМИ, способствующие развитию казахской медиалингвистики – самостоятельного направления в языкознании, а также проанализировать эмпирические материалы СМИ в аспекте теории культуры речи.

В статье на основе обзор-анализа языка казахских СМИ последних десятилетий рассматриваются наиболее специфичные и характерные для настоящего момента особенности казахской газетной лексики (исходя из ее функционального аспекта). В мировой лингвистике и казахском языкознании язык периодической печати имеет свою лексику, стилистические особенности (стилистически связанная лексика), его лексический состав в основном обусловлен функцией влияния, составом общественно-политической лексики, частичным использованием стиля художественной литературы и разговорной речи.

Ключевые слова: функциональный стиль, язык периодической печати, межстилевая диффузия, идеологема, эмпирические методы, медиалингвистика.

A. Aldash*

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*E-mail: aimank51@mail.ru

THE LANGUAGE OF MODERN PERIODICALS: SOCIAL CHARACTERISTICS AND FEATURES OF SPEECH USE

Abstract. Mass communication media (mass media), performing a communicative and informational function and the function of influence, are to some extent a set of speech situations. According to the language and style of the media, especially under the influence of external factors, one can observe the dynamics of internal language resources: new phrases, lexical innovations, Kazakhized terms, calcified combinations requiring codification, actualization of theological vocabulary, the use of dialectisms and professional and colloquial vocabulary, the active use of expressive-figurative phrases, etc., which characterize the current state of speech use, interstitial diffusion in media texts. There is a need to study lexico-functional phenomena that create the linguistic side of modern Kazakh media, contributing to the development of Kazakh media linguistics - an independent direction in linguistics, as well as to analyze empirical media materials in the aspect of the theory of speech culture. Based on the review analysis of the language of the Kazakh mass media of recent decades, the article examines the most specific and characteristic features of the Kazakh newspaper vocabulary (based on its functional aspect).

In world linguistics and Kazakh linguistics, the language of the Periodical Press has its own

vocabulary, stylistic features (stylistically linked vocabulary), its lexical composition is mainly due to the function of influence, the composition of socio-political vocabulary, the partial use of the style of fiction and colloquial speech.

Key words: functional style, language of periodicals, interstitial diffusion, ideologeme, empirical methods, media linguistics.

Кіріспе

Тілдің және оның қолданыстық қызметінің қоғамдық құрылымның өзгерістеріне ілесе жанданып, түрленіп, жаңарып отыратындығын тарихшы-тілшілер де, қолданбалы лингвистика саласы бойынша зерттеуші мамандар да ұдайы нақтылап келеді. Тілдің өнбойындағы жандануға әсіресе саясаттың басқаша бағдарға бет бұруының әсері мол. Бұл қазақ әдеби тілінің лексика саласынан айрықша көрінеді: мәселен, біралуан сөздерге ілгерідегі қоғамдық-саяси құрылым «таңып-байлап» берген әлеуметтік коннотацияның өзгеруі (дінбасы, жекеменшік, бәсеке, делдал, жалгер, ұлтжанды, баспа-бас және т.б.), тұлғалардан пейоративтік бағалаудың алынуы (ресемантизация үдерісінің болуы) қоғамдық өзгерістердің тілдегі жаңғыруды туындатқанына дәлел. Жалпы, тұтастай алғанда, қазіргі қазақ әдеби тілінде әлеуметтік ортадағы, қоғамдағы, ұлттық ойсанадағы үрдістерді таныта алатын фактілер мол; жекелеген тың сипаттар мен тіпті «бірсәттік» жаңалықтардың өзі тілдің лексикалық-грамматикалық құрылымына айтарлықтай өзгерістер енгізуі мүмкін, демек, ағымдағы тілді ағыммен ілесе, қоғамның аяқ алысымен қатар қадам баса отырып зерттеу тіл тарихы үшін де, қолданбалы лингвистика бойынша да әрқашан маңызды.

Соңғы жылдарда әлеуметтік-қоғамдық дамудың екпінімен тіл жүйесінде жүріп жатқан өзгерістерді шетелдік ғалымдар «тілдегі демократияландыру» деп те атайды. Осындайлық атау телінудің өзі де тіл мен қоғам дамуының арасындағы байланыстың барынша тығыз екендігін көрсетеді; бұдан бұрынғы кезеңдердегі қазақ тілінің даму динамикасына тән сипаттар саясатқа бағындырыла «орыс тілінің игілікті әсері» типтес анықтамамен бағаланғаны белгілі.

Тілдегі демократияландыру ұғымы «жазуға // сөйлеудегі еркіндік» ұғымымен байланысты. Тағы да салыстырмалы түрде қарастырсақ, 1970-80 жылдарда мерзімді баспасөз тілі сөз қолданысы мен стилі жағынан бірсыдырғы түрде (нивелировка), стандартты қалыпта көрініс тапқан болатын. Зерттеушілер бұл жайтты «сериялы түрде қайталанатын таптаурындар, стандарттылық: сөйлеудегі әмбебаптылық» деп атаған еді. Қоғам өзгерісі аз ғана мерзім ішінде тілдің қолданылу сипатына да бостандық әкелді. Баспасөз материалдарында тақырыпат қоядан бастап, мәтін сегменттерін орналастыру, жанрлық-стильдік сөз саптау ерекшеліктерін «араластыру», сөйлем деңгейінде ауызекі сөйлеу тілі синтаксисін пайдалану сияқты еркіндік пайда болды. Бұл әрбір баспасөз нұсқасының дербестігін танытуға, оқырманға ықпал ету қызметін күшейтуге, әрбір журналистің талант-қарымын ерекшелендіруге, сайып келгенде, әрбір баспасөздің өзіндік келбеті, бет-бейнесі болуына жол ашты. Дей тұрсақ та баспасөз жасаушылардың осындай, оқырманға қалайда барынша ықпал етушілік мүддесін көздеуі ережелерде орныққан, қалып алған және қандайдабір қоғам өзгерісі әсер ете алмайтын заңдылықтардың, қағидалардың бұзылуын да байқатып отыр. Ал баспасөз – бұдан қырық жылдай бұрын академик Р. Сыздық көрсетіп бергеніндей, әлі күнге дейін сауаттылық, әдеби норма, сөз мәдениеті жағынан тілді пайдаланушылар үшін бағдар болып келе жатқан беделді сала.

Белгілі бір заңдылықтардың, қағидалардың «бұзылуы» дегенді екі ыңғайда бағалау жөн: жағымды жағы – бұл қолданысқа түскен тілдің қазіргі жай-күйі; тілдің жүйе ретіндегі имманентті заңдарындағы өзгерістер. Тіл, ғалым Ю. Лотманның пікірінше, «код +оның қозғалысы». Демек, әсіресе лексикадағы, парадигмалық, синтагмалық қатарлардағы «бұзылыстар» объективті, тілдің жандана, өміршендене түскенін байқататын фактілер; ал бұл – арнайы зерттеулерді қажет ететін фактілер.

Материал және әдістер

Соңғы жылдардағы ресми, беделді мерзімді басылымдардан эмпирикалық материал жинақталып, тілдік фактілерге шолу-талдау жасау үшін іріктеу, топтастыру, жүйелі түрде сипаттау, бағалау әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Жиырмасыншы ғасырдағы бұқаралық ақпарат құралдарын қоғамдық құбылыс ретінде зерттеген немесе олардың тілі мен стилін қарастырған еңбектерде масс-медиа үлгілері билік мақұлдайтын белгілі бір идеяны насихаттаушы, осы идеяға қоғам мүшелерін ұйытушы ыңғайында бағаланған болатын және бұқаралық ақпарат құралдары осыған байланысты біріншіден, ақпарат беруші, екіншіден әсер етуші функцияларына ие деген тұжырымдар жасалған болатын. Бұлайша баға, әрине, орыс тіл біліміндегі зерттеулерден бастау алды (Э. Розенталь, В. Костомаров, Г. Солганик), қазақ тілтанымындағы түйіндер де орыс тілші-ғалымдарының көзқарастарымен тұспа-тұс келіп жатты. Бұндағы себеп – сол кезеңдерде қай тілдегі болмасын, бұқаралық ақпарат құралдарының жоғарыда көрсетілген жалпы қызметі, бағыты бірдей болды, сондықтан орыс және қазақ тіліндегі әсіресе мерзімді баспасөздің лексикалық жүйесі бірдейлестірілген сипатта болды. Бұған қоғамдық-саяси лексикамен қатар «сериялы» сөз тізбектерінің (*астық үшін күрес, еңбек тынысы, дала аруы, ақалтын, жұмсақ алтын, көгілдір отын*), жоғары пафосты сөздердің (майталман, достықтың бұлжымас іргетасы, жасампаздық, еңбек эстафетасы, даңқты, еңбек ырғағы, биіктерден көріну), басқа да бағалауыш тілдік бірліктердің жұмсалуы дәлел бола алады.

«Газетная оценочная лексика, – депжазды 1970-1980 жылдарарасындағы газет тілін арнайы зерттеген ғалым Г. Солганик, – наиболее важный и крупный разряд газетного словаря. Эта многообразная и влиятельная в газете лексика удовлетворяет острую потребность газетно-публицистической речи в выражении социальной оценки предметов, явлений и понятий общественной жизни и во многом способствует выполнению важнейшей для газеты агитационно-пропагандистской функции (Солганик, 1981).

Қазақ тіліндегі газеттер тіліне де осындай сипаттар тән болды деп нақты бағалауға болады.

Қазақ мерзімді баспасөз тілі алғашқы қалыптасқан кезеңінен бастап қазірге дейін зерттеушілердің назарынан түспей келеді. Осы тармақтың ұдайы қарастырылу себептерін белгілі тілтанушы Р. Сыздықтың «XX ғасырдың I жартысында әдеби тілдің функционалдық стильдерге тарамдала бастауы... ең алдымен мерзімді баспасөз тілінің тууына байланысты болды» (Сыздық, 1977) деген пікірімен, сондай-ақ тілші-ұстаздың өткен ғасырдың 60-ыншы жылдарындағы газеттер тілін әдеби тілдің стильдер жүйесіне қатысты, тілдің дамуындағы жаңа өзгерістерді танытуы жаңынан жетекші, басым сала бола бастағаны туралы тұжырымдарымен (Әбілқасымов, 1971: 1982) түйіндеуге болады. Демек, мерзімді баспасөз тілі – функционалдық стильдердің

қатарындағы доминант сала; әдеби тілдің даму процесіндегі басты тенденциялар осы тармаққа тікелей қатысты; сондықтан тіл тарихын, әдеби тіл мәселелерін, мақсаттық стильдер, әдеби норма, тіл мәдениеті, аударма және терминология проблемаларын ғылыми талдауда қоғам дамуының әр кезеңдеріндегі қазақ мерзімді баспасөз тілінің тікелей немесе ішінара объектіге алынуы – заңды құбылыс.

Нәтижелер және талқылау

Әлемдік лингвистикада және қазақ тіл білімінде мерзімді баспасөз тілінің өзіндік лексикасы, стильдік белгілері (стильдік байлаулы лексикасы) болатындығы, оның лексикалық құрамын негізінен қоғамдық-саяси лексика құрай-тыны, көркем әдебиет стилі мен ауызекі сөйлеу стилінің ішінара қолданылуы ықпал ету функциясына байланысты екендігі, сөйтіп, газеттер тіліне біршама таптаурындық, қалыптылық тән екендігі туралы тұжырымдар жасалған болатын және бұл тұжырымдар өткен ғасырдың 70-жылдарындағы сипаттарды қорытқан еді.

Қазақ тілтануындағы көлемді ғылыми еңбектер, ғылыми көпшілік мақалалар мерзімді баспасөз тілінің тілдік ерекшеліктерінің әр ыңғайда зерттеу объектісі болғандығын танытады. Тіл тарихына (Н. Қарашева, С. Исаев, Р. Барлыбаев), әдеби норма және тіл мәдениетіне (Р. Сыздық, Ш. Сарыбаев, Қ. Неталиева, Н. Уәлиев, Ғ. Қалиев, М. Серғалиев), терминологияға (Ә. Қайдар, Ө. Айтбайұлы, Б. Қалиұлы) қатысты маңызды пікірлер бар екендігі, сондай-ақ соңғы уақытта сөз болып отырған саланың мақсаттық стильдер, аударматану, прагмалингвистика (О. Бүркітов, Б. Момынова, Қ.Есенова, С. Аташев, С. Қисымов, Ф. Жақсыбаева) аспектілерінде тың бағытта қарастырыла бастауы осыны дәлелдейді.

Түбегейлі жаңарған қазіргі қоғамдағы әлеуметтану ғылымы тұрғысынан қарағанда, масс-медиа (бұқаралық ақпарат құралдары) – әлеуметтік-мәдени феномен.

Масс-медиа тілі – жанрлық ерекшеліктері, қоғамдық құбылыстарды баяндап, жеткізіп беруі жағынан белгілі бір халықтың нақты бір кезеңдегі мәдениетінің сипаттамасы. Әлемдік тіл ғылымы бұны бүгінгі таңда анық мойындап отыр. Осыған байланысты XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың өн бойында тілдің синхронды-диахронды дамуын бейнелеп беретін басты қайнаркөз(әдеби тіл тарихы, стильдік тармақтардың қалыптасуы мен олардың тілдік ерекшеліктері, тіл мәдениеті мәселелері бойынша фактілер жинақтауда, жалпы ғылыми қорытындылар жасауда мерзімді басылымдар бірден-бір сүйеніш болды), тіпті «өзіндік зат» ыңғайында зерттеліп келген бұқаралық ақпарат құралдарының өз табиғаты да, сондай-ақ тілдік-стильдік ерекшеліктері де бүгінгі таңда қоғамдық құбылыстармен қатар, ұлттық мәдениет, лингвоконцептология, антропологиялық лингвистика салаларымен ұштастырыла талдана бастады. Бұл – медиалингвистика деп аталатын жаңа тармақтың пайда болғандығын дәлелдейді.

Медиалингвистика саласының әлеуметтік сипаттамасынанықтап алу үшін түрлі эмпирикалық әдістер (мониторинг, контент-талдау, рейтинг) қажет болады. Зерттеушілер әсіресе контент-талдау мен рейтинг әдістері масс-медиа тілінің барша сипатын дәл тануға мүмкіндік жасайды деп есептейді. Контент-талдау зерттеу пәнінің сандық сипаттамасын анықтап алуға мүмкіндік береді; яғни бұқаралық ақпарат құралдарының шын мәніндегі бұқаралылығы (тиражы, қалық жұртшылыққа таралуы); ақпараттық толымдылығы (өмірдің барлық салаларына қатысты ақпаратты қамтып жеткізуі); арналған аудиториясы, авторларының әлеуметтік-зияткерлік деңгейі,

оқырманға ойын-сауық материалдарын ұсынуы контент-талдау арқылы барынша нақтыланады, ал рейтинг қоғам мүшелерінің арасында масс-медианың нақты бір үлгісінің бедел-деңгейін анықтайды. Ал тілдің қолданысы тұрғысынан келгенде, осы саланы зерттеген шетелдік ғалымдар мәтіндердің жасалуына әсер ететін сыртқы факторлармен қатар функционалды-жанрлық жіктемелердің көбейгендігі мен әр алуандығына отырып, медиамәтіндісинтагма, стилистика, интерпретация, мәдени өзіндік белгілер прагматлингвистикалық құндылықтар, медиасауаттылық сияқтыларды өзара тығыз байланыстаталдау керек деп есептейді (Добросклонская, 2005: 7). Бұған аз-кем тоқталуымыздың себебі жалпы тілдегі динамикалық құбылыстарды бағалау мен сараптау үшін қазақ тілтанымында медиамәтінді осындай тұтастықта зерделеу маңызды.

Қазіргі масс-медианың мазмұнын қоғам мүшелері қалай қабылдайтынын анықтау – медиалингвистика үшін басты мәселелердің бірі. Бүгінгі кезеңдегі бұқаралық ақпарат құралдарының жалпы сипаттамасын беретін басты әдістер қатарында қоғам мүшелерін, жұртшылықты біріктіру, шоғырландыру функциясын, сондай-ақ бәсекеге қабілетті масс-медиа үлгілерін жасап, жоғары рейтингіге көтеру үшін әсер ету функциясын күшейту мақсатындағы бағыттарды атауға болады. Қазіргі қазақ масс-медиасының тілдік-стильдік ерекшеліктері осы мүдделерге қарай бет бұрды, сөйтіп, функционалдық стильдердің осы тармағының тақырыптық түрлері (бизнес, нарық экономикасы, құқық қорғау салаларының қызметіне қатысты тақырыптар), жанрлық түрлері (диалогқа құрылған гипермәтіндер, дайджест түріндегі қысқа хабарлар және т.б.) анағұрлым жаңарды. Бұл жайттар, сөз жоқ, масс-медианың тілін де жаңғыртты.

Қазақ баспасөзінің қазіргі сипатында әдеби тілдің нормаларының мейлінше міндетті болуынан гөрі еркінденуге қарай ойысып бара жатқандығы байқалады. Жинақталған материалдарға қарағанда, әсіресе қазақ баспасөзінің негізгілерінде, көпшілігінде лексикалық қорды еркіндікпен пайдалану басым. Қазіргі газеттердің лексикасында төмендегідей сипаттар айырықшаланып көрінеді: қоғамдық-саяси лексикаға қарағанда, эканомика және заң терминдері ауқымды көлемде жұмсалады, бұл қоғамның жаңа сипатына – нарықтық экономикаға қатысты материалдардың үзбей жарияланатындығына байланысты (*бағам; көлеңкелі экономика; бағаны ырықтандыру; әлемдік рынок; сыртқы рынок; келісілген баға саясаты; жылжымалы валюта; меншік иесі; жекешелендіру*);

– қоғамда жүретін қарқынды өзгерістерге сай шартты түрде қысқа мерзім аралығында бірқатар сөздердің архаикалық тілдік бірліктер қатарына шапшаң ауысуы немесе кейбір терминдердің деактуалдануы (мысалы, 1990 жылдар тұсында «жаңа» деп танылған жариялылық, жекешелендіру, купон типтестердің деактуалдануы; біз бұл арада жекелеген лексикалық тілдік бірліктердің тез арада деактуалдануына назар аудартып отырмыз, бұл қоғамдық, экономикалық, әлеуметтік өзгерістердің шапшаң ауысуына байланысты екендігі даусыз);

– қазақ тілі синонимдік қатарларының ұғым-түсінік, зат пен құбылыс атауларын даралауда, экспрессия үшін кеңінен қолданылуы және экспрессия мақсатындағы бірқатар сөздердің газет тілінің пәрменді лексикасына айнала бастағандығы (*Президент – Елбасы, ақпар – ақпарат*- хабар- дерек- мағлұмат; тізбе – тізім – тізілім; көру – тамашалау; дағдарысты жеңу – дағдарысты еңсеру – дағдарысқа қарсы тұру; қарқындылық таныту – серпінділік таныту; азайту – бәсеңдету; қуанышқа бөлеу – қуанышқа кенелту; сыйлау – сыйға тарту);

– қоғам өзгерістеріне қарай конфессионалдық лексиканың жаңа мелиоративті мағынада жұмсалуды және актуалдануы (*мешиит, мүфти, ораза, намаз, айт, рамазан, мәуліт, талаба*);

– қазіргі масс-медиада жалпы қолданысқа түсетін ұғым-түсініктердің, заттардың атауларымен қатар тар аядағы терминдердің баламалары батыл ұсынылады, бұл жағынан қазіргі қазақ мерзімді басылымдарының тілін жаңа сөз жасаудағы басты арналардың бірі деп санауға болады (мысалы, есептеме, дайындама, кептеліс, кептелме, үлескер, жинақтаушы банк, үлестік шығыс, бұйымның пішімсізі, өршулі крекинг, шыныгтүйіршіктер, асбоқабық, шынығталшығы, керіш, қышкылтөзімді бұйымдар, дірілтұмсық, шекелі уатқыш, балғалы уатқыш, ақ қауанды қырыққабат, есептеулер, сарып ауруы (бруцеллез), жұмыс өтілі, көпбейінді және т.б. – тілдік фактілер «Егемен Қазақстан» газетінің бір нөмірінен алынды – 7 сәуір, 2009 жыл);

– оқырманға ақпаратты шапшаң қабылдану жағынан семантикасы барынша толымды жаңа сөздердің, күрделі сөздердің пайдаланылуы, бұлар көбіне-көп ұлттық ойсанаға әсер ету мақсатында рубрикалардың, дайджест материалдардың атауы ыңғайында ұсынылады (мысалы, Ақорда, Әй, керім! Дүние-дүрмек, Қала-қарбалас, Топжарған, Ойталқы, Жанайқай, Таразы, Айна, байғазы, сүйінші, Керемет, Арзан, Рахмет);

– қоғамдық өзгерістерге орай көптеген сөздердің жаңа, жағымды мағынада жұмсалуды (бәсеке, шаруа, кәсіпкер, банкир);

– тақырыпаттардың толыққанды ақпараттық қуатта болуы (мерзімді баспасөз материалдарының тақырыптары толық, логикалық аяқталған сөйлем құрылымына ауысты);

– ауызекі сөйлеу тілі тұлғаларының пайдаланылуы. Мыс., Әлекеңнің ашуы қатты (президент Александр Лукошенко туралы); Елекең батыл ой айтты (Б.Ельцин); Мемлекеттік қызметшілер мен басқалардың астында 800 Мерседес жүр. Оның 200-інің иесі «боқмұрындар» екен;

– экспрессиялық қуаты күшті сөздердің игерілуі. Мыс., жанайқай; шынғырған шындық; талбесік; дат;

– дыбыс үйлесімділігіне құрылған тіркестердің болуы. Мыс., Урбанизацияның үрейлі елесі; Автомобильдердің аламан бәйгесі;

– мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер және олардың интерпретацияланған тұлғалары. Мыс., *Тәртеу түгел болса, төбедегі қаржы түседі; Тәуекел түбі – тіл үйрену; Билікке әркімнің-ақ бар таласы; Жіліктің майлы басы кеден деген*; Соңғы аталғандар көбіне-көп материалдардың тақырыптарында қолданылып, ықпал ету қызметінің пәрменділігін арттыра түсу мақсатында жұмсалады;

– мемлекеттік құрылымға қатысты номенклатуралық атаулар мен терминдер және олардың стильдік реңкі бар баламалары (*Парламент; Мәжіліс төрағасы; министрлік; департамент; Елбасы; Атазаң*);

– байырғы мағыналық корреляциясы өзгерген саяси мәнді лексикалар (бұл топқа діни лексиканы жатқызуға болады); кеңестік реалийлерді беретін мағыналары бейактуалданған сөздер;

– әлеуметтік-мәдени, саяси терминдердің қазақ тілінің өз әлеуеті арқылы жасалған жаңа баламалары, жаңа қолданыстар. Мыс., ақпарат жиымы – массив информации; әмір-тыйым – вето; әріпсан – индекс; бетбағыт – тенденция; рұқсаттама – пропуск; рабайсыз инфляция – гиперинфляция; пәтуа – консенсус; қорғаншы – опекун; бағакөрсеткі – преискурант; тізімдеме – опись; ықпалшара – санкция; оралман – репатриант және т.б. Бұл ретте атап өтетін жайт – мерзімді баспасөз тілі қазақ тілі терминдер жүйесінің өзге

тілдерге «жұтылып» кетпеуі жолында, терминдердің қазақша баламаларын жасауда, оларды ұсынуда, сұрыптауда, терминдерді ұлттық ұғымға бірдейлестіру бағытында жетекші рөл атқарып келді және қазіргі тұста да осы бағытта белсенді көрініп отыр. Бұл сипат жөнінде, яғни «әдеби тілімізден берік орын алып, белгілі қажеттікті өтеп жүрген тілдік құбылыстардың көбі-ақ әуел баста мерзімді баспасөз тілінде қолданыла бастап, кейін қалыптасып, нормаланып барып әдеби тілге енетіндігін» нақты бір кезеңге байланыстыра көрнекті зерттеуші С. Исаев атап өткен болатын (Исаев, 1973: 1983);

– қысқарған сөздердің жаңа үлгілерінің, кейбір калька аудармалардың пайдаланылуы.

– саяси мазмұндағы мәтінге экспрессиялы, образды тіркестердің араласуы.

Бірінші мысал.

Егістік масатыдай құлпырады. Биыл оңтүстіктің көктемі аяғын ұзынынан салып, шалжиып жатыр. Асығатын емес. Жақында іссапармен Созақ ауданына барғанбыз. Жылдың бұл мезгілінде боз жусаны болмаса, көсенің иегіне әр жерден біткен тікенекше шөптесіні желге үрпиіп тұратын даланы реңі биыл басқаша. Табиғат-ана желге жасыл бояуын аямай-ақ жағыпты. Масатыдай құлпырады. *Қойдың құмалағына, жытырпаған жұлдыздарға қарап бал ашатындарқыс* ортасында-ақ «биыл көктем ауыр келеді, құрғақшылық болады» деп бірінің аузына бірі түкіргендей сөйлеп еді. Құдіреті күшті Алла «пенденің емес, менің дегенім болады, соған көздеріңді жеткізейін» дегендей, апта құрғатпай селдетіп-селдетіп алады (Егемен Қазақстан, 6 мамыр, 2009 жыл).

Әрі қарай негізгі мәтін ауыл шаруашылығына байланысты терминдерден, бейтарап баяндаудан тұрады:

Масақты дәнді дақылдар мен мақсары, жоңышқа егу аяқталды. Облыс әкімі Асқар Мырзахметов ауыл шаруашылығы саласы бойынша аудан, қала әкімдеріне нақты тапсырмалар берген (Егемен Қазақстан, 6 мамыр, 2009 жыл).

Екінші мысал.

Еліміздегі тұрақтылық пен татулықты һәм тұтастықты мемлекеттік тіл – қазақ тілінің қолдану аясын кеңейтуге пайдалануға әбден болады. Бұнда ешқандай кедергі жоқ. Өйткені қазір біздің елімізде, Құдайға шүкір, ұлтаралық келісім ойдағыдай («Айқын», 1 мамыр, 2009 жыл).

Әлеуметтану ғылымының аспектілерінен қарағанда, сарабал ақпарат беру, «салқын-қанды, байсалды» баяндау жағынан «Егемен Қазақстан» басылымының рейтингісі жоғары, сондай-ақ «Айқын» газетін де әр алуан салалардағы ақпаратты дәл, әрі дер кезінде жеткізуі жағынан алдыңғы қатарда деп санауға болады. Дегенмен жоғарыдағы мәтін ауызекі сөйлеу тілі, көркем әдебиет тілі элементтерін (масатыдай құлпырады, аяғын ұзынынан салып, шалжиып, көсенің иегіне әр жерден біткен тікенекше және т.б.), кейбір архаизм тұлғаларды (*һәм*), жаңа сападағы коммуникативтік парадигманың актуалды белгісі болып қалыптасып келе жатқан коммуникативтік репликаны (*Құдайға шүкір*) әлеуметтік-саяси лексикамен араластыра пайдалану үлгілері бар екендігін көрсетеді, бұл қазіргі мерзімді баспасөз тілін «барлық стильдердің тілдің бірліктерінің шоғыры» деп бағалауға мүмкіндік береді. Медиалингвистика тұрғысынан қарағанда мақалалардың авторлары – жоғары білімді мамандар, саясаттанушылар, қоғам қайраткерлері.

Сонымен қатар келтірілген фактілер қазіргі масс-медианың тілінде алдыңғы кезеңдердегі бұқаралық ақпарат құралдарының тіліне тән болып есептелетін стильдік байлаулы белгілердің (стилистически окрашенная лексика) дәл сондайлық айқын

дәрежеде емес екендігін, бөліп атарлық қоғамдық-саяси лексика жоқ екендігін, олардың орнына пәрменді лексиканың жүйелене бастағандығын көрсетеді.

Мерзімді баспасөз тіліндегі осындай лексика үлгілері басқа стильдің элементтерінің араласуы немесе стильаралық диффузияның көрінісі; лидерлер лексикасы; саяси мәнді лексика; политема; идеологема тәріздес түрліше атаулармен аталып жүр және ғылыми тұрғыдан осы аталғандардың анықтамасы қалыптаса қойған жоқ.

Көрсетілген қолданыстардың басты ерекшелігі, біздің байқауымызша, оларды ең алдымен қоғамдағы әр алуан жағдайларға баға беру, қоғамға бағаберу мағынасының болатындығы. Нақтырақ айтқанда, саясатсөздерде (идеологемада) қоғамдағы идеялардың бағытына, саяси шындық өмірдегі процестер мен құбылыстарға, болып жатқан әлеуметтік оқиғаларға жеке тұлғаның қарым-қатысы көрсетіледі, жағдайлар мен құбылыстарды социум өз тарапынан бұрынғы қалыптасқан идеяларға сүйене отырып бағалайды, бағалау көбіне-көп субъективті сипатта болып отырады. Саясатсөздер (идеологема) – қоғам дамуының бүтінгісінің вербалды бейнеленуі.

Демек саясатсөздер (идеологема) құрамы жағынан қоғамдық-саяси лексика сияқты тұрақты емес, ол ұдай өзгеріп, толығып, әрі жаңарып отыруы мүмкін.

Қорытынды

Мерзімді баспасөзде, сөз жоқ, прагматикалық қызмет атқаратын аталған фактілер, тілдік тұрғыдан келгенде, нақты бір сөз семантикасына модальдық, бағалауыштық, эмоционалды-экспрессивтік мағыналардың үстемеленуі немесе сөз иағынасының кеңеюі, яки болмаса коннотацияның ұлғаюы; сөздің «саясилануы», прагматикалық ақпаратты беруі жағынан лексикаланған, яғни тілде тұрақты статус алған элементтер деген айырым белгілері тұрғысынан да айқындала қоймаған. Ал бұл мәселелердің қарастырылуы өзекті, өйткені қазіргі мерзімді баспасөз тілінің жаңаша сипатына тән белгілер әдеби тілдің қазіргі жай-күйін, дамуындағы соңғы бағыттар мен тенденцияларды танытуы жағынан да маңызды. Қазіргі мерзімде баспасөз тіліндегі өзгерістер «бірсәттік» немесе уақытша көріністер емес және бұл сипаттардың тіл жүйесіне әсер етпей өтуі мүмкін де емес.

Екіншіден, қазіргі тілтануда бүгінгі қолданылып жүрген тілдің жай-күйіне, «ағымдағы тілге» көңіл бөлу жағдайы бәсеңдеу болып отыр. Алдыңғы кезеңдерде қазақ мерзімді баспасөз тілі әсіресе әдеби норма, стиль, тіл мәдениеті аспектілерінде дүркін-дүркін талқыланып, талданып, тілді тұтынушы жалпы қауымның «сүзгісінен» өткізіліп отырғандығы белгілі. Осының себебінен мерзімді баспасөз өзінің тілін, стилін өзі ұдайы қадағалап, реттеп (саморегуляция) отырды және әдеби тілдің нормаларын белгілеудің, танытудың негізгі көзі болды.

Демек, қазіргі кезде бүгінгі қолданылып жүрген, «ағымдағы тілдің» сипатына назар аудару қажет. Мерзімді баспасөз тілі ерекшеліктерінің сөздіктер, анықтамалықтар түрінде жүйеленуі, мәслихаттар деңгейінде талқылануы және басқа да тиімді шаралар мерзімді баспасөз тілінде, тұтастай алғанда жалпы қазақ әдеби тілінде қазіргі кезде жүріп жатқан процестерді дер кезінде саралауға, танып-білуге мүмкіндік береді, тілдегі және әдеби нормадағы демократияланудың себептерін анықтауға, сайып келгенде, әрі қарай іргелі ғылыми тұжырымдар жасау қажеттілігін аңғартады.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік-мәдени феномен дәрежесіндегі қазіргі қазақ масс-медиясының тілі гуманитарлық бірнеше ғылым салаларының аспектілерімен байла-

нысты кешенді зерделенгенде ғана жаңа дәуірдегі қазақ әдеби тілі лексикалық-грамматикалық құрылымына тән басты сипаттарды объективті түрде танып-білуге болады, ал бұл қазақ тілтанымында жаңа сала – медиалингвистика саласын дамытудың өзекті екендігіне дәлел бола алады. Қазір Қазақстанда шығатын екі мыңнан астам мерзімді баспасөздің (оның ауқымды бөлігі қазақ тілінде) және радио-хабарлардың ұлттың санасындағы өзгерістерді жеткізуі, ұстаным-бағыты (ел тұрғындарын, қоғам мүшелерін шоғырландыру, бейбіт саясатты барынша насихаттау мүддесін айқын, әрі нақты ұстанатын мерзімді баспасөзбен қатар позициясы нақты немесе позициясы солқылдақ немесе пікір-көзқарасы «құбылып», өзгеріп тұратын, кейде тіпті манипуляция жасайтын, сондай-ақ әдеби-мәдени, ойын-сауық бағытындағы баспасөз нұсқалары, республикалық, аймақтық және жекеменшік түрлері) қандай екендігін әртүрлі эмпирикалық әдістер (рейтинг, контент-анализ, сұрастырым), тұтастай алғанда, әлеуметтік лингвистика әдістері арқылы анықтап барып, тілі мен стиліне баға беру медиалингвистика саласы нысаналарының негізгілері екендігін атап көрсетеміз. Медиалингвистика аясында қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарының жанрлық сипатын, тілі мен стилін кешенді түрде қарастыру қоғамдық-әлеуметтік парадигманың өзгеруінен коммуникативтік парадигманың да жаңарғанын зерделеуге жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- Әбілқасымов Б. (1971) Алғашқы қазақ газеттерінің тілі. – Алматы: Ғылым. – 185 б.
- Әбілқасымов Б. (1982) XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі (баспа нұсқалар тілі негізінде). – Алматы: Ғылым. – 228 б.
- Исаев С. (1973) Қазақ әдеби тілінің совет дәуірінде дамуы (мерзімді баспасөз материалдары бойынша). – Алматы: Мектеп. – 195 б.
- Костомаров В.Г. (1999) Языковой вкус эпохи. Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – Издание третье, испр. и доп. – СПб.: «Златоуст». – 320 с.
- Солганик Г.Я. (1981) Лексика газеты (функциональный аспект). – М.: Высшая школа. – 112 с.
- Сыздыкова Р. (1977) Қазақ әдеби тілі – 60 жылда (дамуындағы тенденциялар) // ҚазССР ҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы. – №3. – Б. 1-8.
- Добросклонская Т.Г. (2005) Вопросы изучения медиатекстов: Опыт исследования современной английской медиаречи // Монография. — М.: УРСС Эдиториал. – 288 с.

REFERENCES

- Abilqasymov B. (1971) Algashqy qazaq gazetterining tili. – Almaty: Gylym. – 185 b. [Abylkasymov B. (1971) the language of the first Kazakh newspapers. –Almaty: Science. – 185 P.] (in Kazakh)
- Abilqasymov B. (1982) XIX gasyrdyng ekinshi jartysyndagy qazaq Adebi tili (baspa nūsqalar tili negizinde). – Almaty: Gylym. – 228 b. [Abylkasymov B. (1982) Kazakh literary language in the second half of the XIX century (based on the language of printed versions). – Almaty: Science. – 228 P.] (in Kazakh)
- Isaev S. (1973) Qazaq Adebi tilining sovet dAuirinde damuy (merzimdi baspasoz materialdary boiynsha). – Almaty: Mektep. – 195 b. [Isaev S. (1973) development of the

Kazakh literary language in the Soviet era (based on periodicals). – Almaty: School. – 195 P.] (in Kazakh)

Kostomarov V.G. (1999) *Īazykovoi vkus epohi. Īz nablūdeni nad rechevoi praktikoi mass-media.* – Īzдание trete, ispr. i dop. – SPb.: «Zlatoust». – 320 s. [Kostomarov V.G. (1999) *The linguistic taste of the epoch. From observations on the speech practice of the mass media.* – Third edition, ispr. and add. – St. Petersburg: "Zlatoust". – 320 p.] (in Russian)

Solganik G.Īa. (1977) *Leksika gazety (funkcionAlnyi aspekt).* – M.. Vyss̄aia škola, 1981. – 112 s. [Solganik G.Ya. (1981) *Lexicon of the newspaper (functional aspect).* – M. Higher School. – 112 p.] (in Russian)

Syzdyqova R. (1977) *QazaqAdebi tili – 60 jylda (damuyndagy tendensialar) // QazSSRGA Habarlary. Til-Adebiet seriasy.* – №3. – B. 1-8. [Syzdykova R. (1977) *Kazakh literary language – 60 years (trends in its development) // Proceedings of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Language is a series of literature.* - No. 3 – - p. 1-8.] (in Kazakh)

Dobrosklonskaia T.G. (2005) *Voprosy izuchenia mediatekstov: Opyt issledovania sovremennoi angliskoi mediarechi // Monografia.* – M.: URSS Editorial, – 288 s. [Dobrosklonskaya T.G. (2005) *Questions of studying media texts: Research experience of modern English media language // Monograph.* — M.: URSS Editorial. – 288 p.] (in Russian)